निम्न माध्यामिक विद्यालय तहमा दलित विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने कारणहरू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषय **(Ed. CE. 598)** को आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि प्रस्तुत शोधपत्र

शोधकर्ता

रामप्रसाद तिवारी

परीक्षा रोल नं : २८००७६/२०६५

त्रि.वि.वि. दर्ता नं. : १५७९८-९४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय केन्द्रिय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मुल्याङ्कन शिक्षण विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकायकेन्द्रिय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन शिक्षण विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र संकाय कीर्तिपुर, काठमाडौं पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्धितिय वर्षको पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन विषय अन्तर्गतको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि छात्र रामप्रसाद तिवारीले *निम्नमाध्यामिक विद्यालय तहमा दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने कारणहरु* शीर्षक शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार पार्नुभएको हो । उहाँको यस शोधपत्रलाई आवश्यक मौखिक अन्तर्वाताको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

शि.स. चोलाकान्त घिमिरे

शोध निर्देशक

मिति : १५ मार्च, २०१३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकायकेन्द्रिय विभाग

पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन शिक्षण विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृत पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय कीर्तिपुर, काठमाडौं पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन विभाग अन्तर्गत स्नाकोत्तर तह द्वितिय वर्षको पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन मूल विषय अन्तर्गतको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नको लागि छात्र राम प्रसाद तिवारीले तयार गरेको *निम्नमाध्यामिक विद्यालयतहमा दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने कारणहरु* शीर्षकको शोधपत्र मूल्यांकन समितिबाट स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्यांकन समिति **हस्ताक्षर**

प्रा. स्वयंप्रकाश ज.ब.रा ________________
(विभागिय प्रमुख)
पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग

शि.स. चोलाकान्त घिमिरे ________________
(शोध निर्देशक)
शिक्षा आधार विभाग

उप.प्रा. शिवराज बढू ________________
(वाह्य परीक्षक)

मिति : २२ मार्च, २०१३

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत *"निम्न माध्यमिक विद्यालय तहमा दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने कारणहरु"* शीर्षकको शोधपत्र शिक्षाशास्त्र संकाय पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकन शिक्षण विभाग, स्नाकोत्तर तह द्धितिय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने अभिप्रायका साथ गरिएको हो । यस शोधपत्र निर्देशनमा आफ्नो अति व्यस्तताका बाबजुद पनि अमूल्य समय दिएर आवश्यक निर्देशन, सुझाव, सरसल्लाह र सदैब उत्प्रेरणा जगाइदिनुहुने शिक्षा आधार विभागका आदरणीय गुरु श्री चोलाकान्त घिमिरे ज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै उहाँप्रति सदा ऋणी भएको महसुस गरेको छु ।

शोधप्रबन्ध तयारीका क्रममा स्वीकृति प्रदान गरी अनुसन्धान गर्ने अवसर दिनुहुने कीर्तिपुर केन्द्रीय क्याम्पस शिक्षाशास्त्र संकाय, पाठयक्रम तथा मूल्यांकन विभागका विभागीय प्रमुख एवं अति आदरणीय गुरु प्रा. स्वयं प्रकाश ज.ब.रा. ज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्न चाहन्छु साथै यो शोधपत्रलाई अन्तिम स्वरुप दिनु अघि यसमा भएका कमिकमजोरीहरु प्रति आवश्यक सुधारात्मक सुझाव एवं निर्देशन दिनु भई सहयोग पुऱ्याउनुहुने आदरणीय गुरु उप.प्रा. श्री शिवराज बढू ज्यू प्रति आभारी छु ।

अनुसन्धानका लागि सूचना संकलनमा प्रत्यक्ष सहभागी भई लेखनकार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने आत्मीय साथी सरला कुमारी न्यौपाने (तिवारी) लाई मुरीमुरी धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै लेखन कार्यमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने मेरा आदरणीय मित्रहरु देवीप्रसाद काफ्ले, मतिलाल भण्डारी, टुकलाल न्यौपाने एवं उपयुक्त वातावरणको सृजना गरी सहयोग गरेकी मेरी प्यारी छोरी रुसा तिवारी र छोरा रुप्सन तिवारी प्रति खुशी व्यक्त गर्दछु ।

यस अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा उपयुक्त सुचना एवं तथ्याङ्कहरु उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने अध्ययनका लागि छानिएका सम्पूर्ण विद्यालयका प्र.अ. ज्यूहरु, शिक्षक ज्यूहरु, दलित अभिभावकहरु र वालवालिकाहरु एवं जि.शि.का. पर्वत लाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै यो शोधपत्र लेखन कार्यका लागि आवश्यक समय मिलाइदिनुहुने श्री लक्ष्मी भवन प्रा.वि. सरौखोला २, साधने पर्वतका सहकर्मी शिक्षक शिक्षिका मित्रहरु एवं वि.व्या.सं. लाई पनि धन्यवाद नदिइरहन सक्दिन ।

अन्त्यमा शोध प्रबन्धलाई मूर्तरुप प्रदान गर्न कम्पयुटर टंकन गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने एकेडेमीक कम्प्युटर सर्भिस, कीर्तिपुरका विराज बस्नेत एवं कृष्ण कार्कीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

रामप्रसाद तिवारी

शोधसार

कुनै पनि व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक एवं नैतिक विकास गराउनको लागि शिक्षाले विशेष महत्त्व राखेको हुन्छ । नेपालको परिवेशमा हेर्दा अझै पनि हामीहरु गरिबी र अशिक्षाको अँध्यारोमा लुट्पुटाइरहेको अवस्था छ त्यसमा पनि नेपालमा रहेका दलित जातिहरुको शैक्षिक र आर्थिक अवस्था तुलनात्मक रुपमा अझै कमजोर रहेको कुरा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट पाइन्छ । शैक्षिक विकासले नै मानिसलाई सम्पूर्ण क्षेत्रमा अगाडी बढ्नको लागि सहयोग पुऱ्याउँछ । तसर्थ यो अध्ययन *निम्न माध्यमिक विद्यालय तहमा दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने कारणहरु* शीर्षकमा गरिएको हो । यो अध्ययन निम्न माध्यमिक विद्यालय कक्षा ६, ७ र ८ मा अध्ययन गर्ने दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धीको अवस्था पहिचान गर्ने र नि.मा.वि. तहमा अध्ययनत दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने कारणहरू खोजी गर्ने उद्देश्यले गरिएको छ ।

उपर्युक्त उद्देश्य पूरा गर्नको लागि पर्वत जिल्लाको हुवास, सरौंखोला र त्रिवेणी गा.वि.स.मा रहेका प्रति गा.वि.स. २ का दरले ६ वटा विद्यालयहरुमा नि.मा.वि. तह कक्षा ६, ७ र ८ लाई लिइएको थियो । तथ्य सूचना एवं जानकारी प्राप्त गर्नका लागि छनोटमा परेका विद्यालयहरुबाट १/१ जना गरी ६ जना प्र.अ.लाई अन्तर्वार्ताका लागि छनोट गरिएको थियो । विद्यार्थीहरुको हाजिरी एवं अन्य सूचना लिनका लागि प्रत्येक कक्षाका कक्षा शिक्षकहरु जम्मा १८ जनालाई लिइएको थियो । प्रत्येक विद्यालयका दलित अभिावकहरुमध्ये कक्षा ६, ७ र ८ मा अध्ययन गर्ने दलित छात्रछात्राका अभिभावकहरुमध्येबाट प्रति विद्यालय ३ का दरले १८ दलित अभिभावकलाई पनि नमुना छनोटमा अन्तर्वार्ताका लागि लिइएको थियो । समूह छलफलका लागि प्रति विद्यालय कक्षा ६, ७ र ८ मा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीमध्येबाट धेरै विद्यार्थी भएको विद्यालयमा प्रत्येक कक्षाको ४ जनाको दरले जम्मा १२ जना र थोरै विद्यार्थी भएकोमा सबै विद्यार्थी गरी जम्मा ५४ जना विद्यार्थीलाई लिइएको थियो । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि उपलब्धी फाराम, कक्षा अवलोकन फाराम, टोल अवलोकन फारम, छलफल निर्देशिका तयार पारिएको थियो ।

अध्ययन क्षेत्रका दलित विद्यार्थीहरुको दैनिक उपस्थिति हेर्दा गैरदलितको तुलनामा शैक्षिक सत्र २०६७ मा ७% र शै.स.२०६८ मा ६% ले न्यून रहेको पाइयो भने दलित विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धी अवस्था हेर्दा गैरदलितको तुलनामा समग्रमा कक्षा ६ मा शै.स. २०६७ मा ५%, कक्षा ७ मा ३% र कक्षा ८ मा ६% ले दलितहरुको शैक्षिक उपलब्धी न्यून रहेका देखियो । त्यसैगरी शै.स.२०६८ मा समग्रमा कक्षा ६ मा १%, कक्षा ७ मा ३% र कक्षा ८ मा ४% ले नै दलित विद्यार्थीहरुका शैक्षिक उपलब्धी न्यून रहेको पाइयो ।

यसरी दलित बालबालिकाहरुको शैक्षिक उपलब्धीको अवस्था न्यून रहनुमा मुख्यतया पारिवारिक वातावरण, पारिवारिक शिक्षा, पेसा, पारिवारिक आर्थिक अवस्था, विद्यालय उपस्थिति, साथीसंगत, अभिभावको चासो आदि मुख्य रहेको र अन्य कारणहरूमा सामाजिक कारण, वैयक्तिक कारण सांस्कृतिक कारण आदि रहेको पाइयो ।

विषयसूची

पेज

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

संक्षिप्त स्वरूप

शोधसार

अध्याय एकः परिचय		**१-१०**
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	६
१.३	अध्ययनको औचित्य	७
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	८
१.५	अध्ययनको सिमांकन	८
१.६	सम्बन्धित शब्दावलीको परिभाषा	८
१.७	अध्ययन क्षेत्रको परिचय	९
अध्याय दुईः पूर्वसाहित्यको पुनरावलोकन		**११-१४**
२.१	सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	११
२.२	विषयगत साहित्यको पुनरावलोकन	१२
२.३	अवधारणात्मक ढाँचा	१३
अध्याय तिनः अध्ययन विधि		**१५-१९**
३.१	अध्ययनको ढाँचा	१५
३.२	नमुना छनोट विधि	१५
३.२.१	क्षेत्र छनौट	१५
३.२.२	विद्यालयको छनौट	१६
३.२.३	उत्तरदाताको छनौट	१६
३.३	साधनको निर्माण	१७
३.३.१	अभिलेख फाराम	१७
३.३.२	अन्तर्वार्ता निर्देशिका	१७
३.३.३	समूह छलफल	१७
३.३.४	अवलोकन फाराम	१८
३.४	साधनको वैधता	१८
३.५	तथ्यांक संकलन विधि	१८
३.६	तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया	१९
३.७	नीतिगत पक्ष	१९

अध्याय चारः तथ्याङ्क विश्लेषण तथा व्याख्या **२०-५४**
४.१ शैक्षिक उपलब्धी अवस्था २०
४.४.१ विद्यार्थीहरूको संख्यात्मक विवरण (२०६७/२०६८ मा नि.मा.वि. तहमा) २०
४.१.२ निम्न माध्यमिक तहमा विद्यार्थीहरूको विद्यालयमा उपस्थिति विवरण २२
४.१.३ निम्न माध्यमिक तहमा विद्यार्थीको उपलब्धी विवरण २०६७/२०६८ २४
४.२ अन्तर्वार्ता एवं छलफलबाट प्राप्त प्रतिक्रिया विवरण २७
४.२.१ विद्यालयको वातावरण सम्बन्धमा प्राप्त प्रतिक्रिया २८
४.२.२ दलित विद्यार्थीहरूको साथीसंगत, भेदभाव वा समानता सम्बन्धी प्रतिक्रिया २९
४.२.३ दलित विद्यार्थीहरूको अतिरिक्त क्रियाकलाप संलग्नता विवरण ३०
४.२.४ दलित विद्यार्थीहरूको सिकाइमा सक्रियता सम्बन्धी प्रतिक्रिया ३१
४.२.५ विद्यालयमा छात्रवृत्ति व्यवस्था र सिकाइमा यसको प्रभाव सम्बन्धी प्रतिक्रिया ३२
४.२.६ पुरस्कार र दण्डको प्रयोग ३३
४.२.७ दलित विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा ल्याउन गरिएका प्रयासहरु ३४
४.२.८ दलित विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धी (नतिजा/स्थान) सम्बन्धी प्रतिक्रिया ३४
४.२.९ दलित विद्यार्थीहरूका लागि अध्ययनमा दिइने समय विवरण ३५
४.२.१०. घरको आम्दानीको स्रोत एवं बाबु/बाजेको पेशा सम्बन्धी विवरण ३८
४.२.११ अभिभावकको शैक्षिक अवस्था विवरण ३९
४.२.१२ दलित अभिभावकको विद्यालय उपस्थिति विवरण ४०
४.३ कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त विवरणको विश्लेषण ४२
४.३.१ कक्षाकोठाको व्यवस्थापन ४२
४.३.२ कक्षाको सुरुवात ४४
४.३.३ शिक्षण क्रियाकलाप ४५
४.३.४ सिकाइ सक्रियता ४५
४.३.५ पाठको अन्त्य ४७
४.३.६ मूल्याङ्कन ४७
४.३.७ गृहकार्य ४७
४.४ दलित टोल अवलोकनबाट प्राप्त विवरण ४७
४.४.१ घरधुरी संख्या ४७
४.४.२ सरसफाई ४८
४.४.३ बोलीचाली ४९
४.४.४ पेसा ४९
४.४.५ सहयोग ५०
४.४.६ घरको वातावरण ५०
४.४.७ भौगोलिक अवस्था ५१
४.४.८ विद्यालयसम्मको दूरी ५१
४.५ दलित बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने कारण ५१
४.५.१ पारिवारि वातावरण ५१

४.५.२ परिवारको शिक्षा ५२
४.५.३ परिवारको पेसा ५२
४.५.४ पारिवारिक आर्थिक अवस्था ५३
४.५.५ सामाजिक अवस्था ५३
४.५.६ साथीसंगत ५३
४.५.७ विद्यालय उपस्थिति ५३
४.५.८ सिकाइमा सक्रियता ५४
४.५.९ वैयक्तिक भिन्नता ५४
४.५.१० विद्यालयको वातावरण ५४

अध्ययन पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव **५५-६२**
५.१ नतिजाहरू ५५
५.२ निष्कर्ष ५९
५.३ सुझावहरू ६०

सन्दर्भसूची **६३**
अनुसूची १ प्रधानाध्यापकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका ६४
अनुसूची २ शिक्षकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका ६५
अनुसूची ३ अभिभावकका लागि अन्तर्वार्ता निर्देशिका ६६
अनुसूची ४ समूह छलफल निर्देशिका ६७
अनुसूची ५ कक्षा अवलोकन फारम ६९
अनुसूची ६ टोल अवलोकन फारम ७०
अनुसूची ७ छनोटमा परेका विद्यालयद्धारा संचालन गरिएको अतिरिक्त क्रियाकलापहरुको विवरण ७१
अनुसूची ८ शैक्षिक सत्र २०६७ र २०६८ को दलित र गैरदलित विद्यार्थीहरुको विद्यालय उपस्थिति विवरण ७२
अनुसूची ९ शैक्षिक सत्र २०६७ र २०६८ को दलित र गैरदलित विद्यार्थीहरुको कक्षागत शैक्षिक उपलब्धि विवरण ७३

सक्षिप्त रुपहरू

गा.वि.सं.	-	गाउँ विकास समिति
नि.मा.वि	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
जि.शि.का.	-	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
वि.क.	-	विश्वकर्मा
कि.मि.	-	किलोमिटर
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
शै.स	-	शैक्षिक सत्र
वि.	-	विद्यालय